

■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ pro střední školy ■ ■ ■ ■ ■

ČESKÝ JAZYK

V KOSTCE

Aktualizované vydání 2009

Marie Sochrová

Doplněno
o praktická cvičení

FRAGMENT

Český jazyk v kostce pro SŠ

také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.fragment.cz

Další e-knihy v edici:

Literatura v kostce pro SŠ – e-kniha

Čítanka I. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha

Čítanka II. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha

Čítanka III. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha

Čítanka IV. k Literatuře v kostce pro SŠ – e-kniha

Marie Sochrová

Český jazyk v kostce pro SŠ – e-kniha

Copyright © Fragment, 2011

Všechna práva vyhrazena.

Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

Přehledné grafické zpracování pomáhá ke snadné orientaci a zapamatování učiva.
Učebnice obsahuje praktická cvičení.

podkapitola hlavní kapitola přehledná tabulka cvičení

základní vysvětlující text přehledné schéma (graf) poznámka, vysvětlivka, odkaz, atd.

OBSAH

OBECNÉ POUČENÍ O JAZYCE	6
Komunikace, jazyk, řeč, mluva	6
Jazyk a písmo	7
Jazykověda a její disciplíny	9
Příbuznost jazyků, jazykové skupiny	11
VÝVOJ ČEŠTINY	14
Od praslovanštiny k češtině	14
Hláskoslovný a tvaroslovný vývoj češtiny	15
Etapy vývoje spisovné češtiny ve vztahu k vývoji společnosti	16
Vývoj českého pravopisu	20
ČEŠTINA – NÁRODNÍ JAZYK ČECHŮ	21
Národní jazyk a jeho útvary	21
Úzus, norma a kodifikace	22
Jazyková kultura	23
Vývojové tendence současné spisovné češtiny	23
Slovenština ve srovnání s češtinou	25
ZVUKOVÁ STRÁNKA JAZYKA	27
Soustava českých hlásek	27
Zvuková stránka slova	30
Zvuková stránka věty	30
Hlavní zásady spisovné výslovnosti	31
GRAFICKÁ STRÁNKA JAZYKA	34
Pravopisné zásady	34
NAUKA O SLOVNÍ ZÁSOBĚ – LEXIKOLOGIE	42
Slovo a pojmenování	42
Slovo a jeho význam	43
Vrstvy slovní zásoby	46
Obohacování slovní zásoby	47
Změny slovního významu	47
Ustálená spojení slov	48
Slovníky a jejich druhy	49
TVOŘENÍ SLOV	51
Odvozování (derivace)	53
Skládání (kompozice)	56
Zkracování (abreviace)	57
PŘEJÍMÁNÍ SLOV Z CIZÍCH JAZYKŮ	59
TVAROSLOVÍ – MORFOLOGIE	61
Principy třídění slov	61
Mluvnické kategorie jmen	62
Podstatná jména (substantiva)	66
Přídavná jména (adjektiva)	72
Zájmena (pronomina)	76
Číslovky (numeralia)	82
Slovesa (verba)	86

Obsah

Mluvnické kategorie sloves	87
Příslovce (adverbia)	100
Předložky (prepozice)	101
Spojky (konjunkce)	102
Částice (partikule)	103
Cítoslovce (interjekce)	104
Predikativa	105
SKLADBA – SYNTAX	106
Věty podle postoje mluvčího ke skutečnosti (podle záměru, z hlediska modality)	107
Věty podle členitosti (podle složení)	108
Zápor (negace)	110
Stavba věty jednoduché, větné vztahy	111
Větné členy	114
Základní větné členy	116
Rozvíjející větné členy	119
Zvláštnosti větné stavby	127
Odchyly od pravidelné větné stavby	128
Věty s polovětnými (polopredikativními) konstrukcemi	130
Pořádek slov ve větě – slovosled	131
Aktuální (kontextové) členění výpovědi	133
Řeč přímá, nepřímá, nevlastní přímá, polopřímá	135
Základy valenční syntaxe	136
Souvětí	140
Souvětí souřadné (s řazením)	141
Souvětí podřadné (s podřazováním)	144
Nepravé vedlejší věty	148
Složené souvětí	151
Textová syntax (hypersyntax)	154
STYLISTIKA – NAUKA O SLOHU	158
Slohotvorní (stylotvorní) činitele	158
Styl projevů mluvených a písemných	159
Slohové (stylové) rozvrstvení jazykových a syntaktických prostředků	161
Funkční styly spisovného jazyka	162
Slohové postupy a slohové útvary	163
Styl prostěsdělovací a jeho útvary	165
Styl administrativní a jeho útvary	172
Styl odborný a jeho útvary	177
Styl publicistický a jeho útvary	188
Styl umělecký	193
Styl řečnický	204
ZÍSKÁVÁNÍ A ZPRACOVÁNÍ INFORMACÍ	208
Informace a informatika	208
Knihovny a informační střediska	209
Racionální studium textu a jazyk	211
Jak se vyvarovat základních a nejčastějších chyb v slohových pracích:	213
VÝBĚROVÝ REJSTŘÍK POJMŮ	214

Úvod

Publikace Český jazyk v kostce podává úplný přehled učiva z českého jazyka v rozsahu platných osnov a ve shodě se standardy pro výuku českého jazyka na středních školách. Odpovídá cílům a záměrům Katalogu požadavků ke společné části maturitní zkoušky MŠMT ČR. Respektuje i potřebu současné komunikační praxe, tj. dovednost vyjadřovat se správně, výstižně a vytříbeně (ústně i písemně) za předpokladu znalostí pravopisných, mluvnických a lexikálních prostředků i jejich slohové platnosti.

Učebnice je rozčleněna do kapitol, které obsahují látku jazykovou i slohovou. Student zde nalezne obecné poučení o jazyce, o vývoji češtiny, útvarech národního jazyka, normě a kodifikaci, jazykovědě a jejích disciplínách, poučení o zvukové stránce jazyka (o hláskách), grafické stránce jazyka (o pravopise), o slovní zásobě, významu slov, tvoření slov, přejímání slov z cizích jazyků, o tvarosloví, skladbě věty a souvětí i o stylistice, tj. o slohotvorném procesu, funkčních stylech spisovného jazyka, slohových postupech a útvarech. Vedle českých termínů jsou použity i termíny latinské. V každé kapitole je soustředěno dostatečné množství **jazykového materiálu a příkladů**. Nechybějí ani **ukázky jazykových rozborů**.

Na teoretické výklady navazují nové **cvičení k ověřování jazykových dovedností různými formami**. Typy jazykových cvičení jsou tradiční i méně tradiční, například testová (s výběrem odpovědi), přiřazovací, situační (interpretační), korekturní (opravná), stylizační a stylistická, nebo kombinovaná i komplexní. Faktografické otázky vyžadují zopakování příslušného tématu z učebnice. Předpokladem k správnému řešení úkolů je i užívání základních kodifikačních příruček (Pravidel českého pravopisu, jazykových slovníků ap.). Slohové úkoly otevírají cestu k tvůrčí práci, vlastní inspiraci a fantazii. Jednotlivá cvičení vyžadují nejen správné odpovědi, ale i logickou úvahu a argumentaci, vedou ke kritickému hodnocení, k úsilí o porozumění textu, případně k jeho úpravě, aby byl srozumitelný. Úkoly vycházejí i z textů učebnic, odborných publikací, denního tisku a umělecké literatury. Texty staročeské, nářeční i slovenské jsou zařazeny úmyslně – k ověření základních poznatků z oblasti staročeštiny, dialektologie a k porovnání slovenštiny jako nejbližšího slovanského jazyka. Nabídka cvičení je záměrně široká – slouží k důkladnému prozkoušení látky a umožňuje výběr podle potřeb školy, úrovně žáků, situace ve třídě nebo podle hlediska základního a rozšiřujícího učiva. Orientaci v textu usnadňuje **rejstřík pojmů**.

Autorka usiluje o co **nejpřehlednější** způsob vyjádření, o jednoduchost a srozumitelnost, takže má publikace formu konceptu nebo sešitového záznamu, nahrazujícího časově náročné školní zápisy studentů. Lze tedy při vyučování věnovat většinu času praktickému procvičování a řešení jazykových úkolů, aby se vytvořily i potřebné jazykové dovednosti.

Učebnice je určena pro různé typy středních škol (gymnázia čtyřletá i vyšší ročníky gymnázií víceletých a střední školy odborné). Vhodným doplňkem jsou také **Cvičení z českého jazyka v kostce** s podrobně zpracovaným klíčem. Spolu se stejně koncipovanou učebnicí **Literatura v kostce** od téže autorky tvoří ucelený souhrn učiva předmětu český jazyk a literatura.

Učebnicí s cvičebnicí lze využívat jednak při hodinách českého jazyka ve škole, jednak k samostatné práci doma (opakování a doplnění učiva), jednak k přípravě na tzv. maturitu interní i státní a k přípravě k přijímacím zkouškám na vysoké školy humanitního zaměření. Může zaujmout nejen studenty, ale i všechny uživatele jazyka, kteří chtějí zvládnout mateřský jazyk teoreticky i prakticky, nebo si chtějí své jazykové poznatky prohloubit a rozšířit a vyjadřovat se kultivovaně. Vzhledem k dlouhodobě neutěšenému stavu jazykových znalostí a komunikativních schopností uživatelů českého jazyka je nutno jazykové znalosti prohlubovat a vyjadřovací schopnosti zdokonalovat.

„Řeč je sama duše a kultura národa. Zdokonaluje-li se národ, musí se zdokonalovat i jazyk, neboť je živý a vyvíjí se s námi se všemi, stále nesen výškou duševního napětí národního.“

Karel Čapek

Obecné poučení o jazyce

KOMUNIKACE, JAZYK, ŘEČ, MLUVA

Komunikace (z lat. *communicare* = dorozumívat se) = uvědomělý proces předávání informací, výměna myšlenek mezi lidmi

- základní jednotka komunikace je *výpověď*; spojováním výpovědí vzniká *komunikát* (projev)
- vznik artikulované řeči (potřeba výměny zkušeností při uvědomělé činnosti) – před 140 tisíci lety (*Homo sapiens*)

Jazyk (langue)

- abstraktní systém výrazových a významových prostředků a pravidel jejich užívání k smysluplnému projevu; mají znakovou povahu, jsou vyjádřeny zvuky, druhotně písemnými značkami (písmeny)
- nástroj myšlení a dorozumění
- vznikl v pracovní činnosti, vyvíjí se s vývojem společnosti a lidské činnosti (odráží vývoj společnosti)

Řeč (langage) – je schopnost člověka

- vyjadřovat myšlenky artikulovanými (článkovanými) zvuky nebo grafickými značkami; je člověku vrozena
- používat jazykové prostředky ke komunikaci
- vytvářet promluvu, jazykový projev (= konkrétní využití jazyka)

Má funkci

- **komunikativní** (dorozumívací)
- **myšlenkovou** (mentální) – formulace myšlenek, předávání obsahu vědomí, prostředek myšlení
- **národně reprezentativní** – vázanost na určité společenství lidí, národ
- **expresivní** (výrazově emoční) – vyjadřování citů, nálad, přání
- **apelovou** (výzovou) – přesvědčování, doporučování, působení na ostatní
- **estetickou** – umělecké využití krásy řeči k estetickému působení

Mluva (parole) – individuální, konkrétní realizace jazyka, použití jazyka v praxi (při komunikaci)

poznámka

Různé teorie vzniku jazyka, např.

- **interjekční** (citoslovečná) = počáteční zvuky vyjadřovaly emoce (radost, údiv, leknutí, bolest)
- **onomatopoická** (zvukomalebná) – napodobování přírodních zvuků, postupný vznik zvukomalebných slov k označení věcí, jevů
- **křesťanská** – jazyk jako dar Boha

poznámka

Rozlišení jazyka, řeči a mluvy je dílem švýcarského lingvisty *Ferdinanda de Saussure* (1857–1913), zakladatele moderní jazykovědy

Komunikační proces:

KOMUNIKAČNÍ SITUACE (podmínky, v nichž komunikace vzniká)

TÉMA (o čem se mluví)

KOMUNIKAČNÍ KANÁL (od zdroje k příjemci)

KOMUNIKANT

autor sdělení, produktor
(mluvčí, pisatel)

JAZYKOVÝ PROJEV

(sdělení)

KOMUNIKANT

adresát, recipient, příjemce
(posluchač, čtenář)

DOROZUMÍVACÍ JAZYKOVÝ KÓD (jazykový systém)

Vytváření promluv mluvčím (pisatelem) – **kódování informace**

Promluva (projev) jako výsledek procesu kódování (sdělení)

Porozumění posluchačem (čtenářem) – **dekódování informace**, dešifrování, interpretace

Předpoklad dorozumění – znalost jazykového systému, dovednost prakticky ho užívat

Podle počtu účastníků komunikace: **dialog** (minimálně mezi dvěma účastníky) × **monolog** (promluva jedné osoby) nebo **vnitřní monolog** (samomluva)

Druhy komunikace

■ **verbální** = mluvení, použití jazyka, ať v podobě mluvené či psané

■ **neverbální**

- použití neverbálních prostředků: *mimika* (změny výrazu obličeje), *gesta a posuňky* (pohyby rukou), *fyzický kontakt, dotyk* (podání ruky, polibek, pohlavek aj.)
- použití neverbálních způsobů komunikace: kresby – vtipy, plakáty, reklamy beze slov, pantomima, světelný signál, morseovka aj.

■ **verbálně neverbální**

- použití obojích prostředků, např. comicsy (obrázek doplněn slovním komentářem) nebo řeč + obraz, řeč + hudba

JAZYK A PÍSMO

Jazyk národní

- jeden ze základních znaků národa, výraz národní identity, symbol národa, obraz jeho vyspělosti; má zejména funkci národně reprezentativní
- souhrn výrazových a významových prostředků; společný pro všechny příslušníky jednoho národa nebo etnika (sounáležitost historická, společenská, politická, kulturní); zahrnuje všechny podoby, jimiž se mluví nebo píše, tj. útvary spisovné i nespisovné

Jazyk **kmenový** – vlastní jazyk určitého společenství, které nelze označit jako národ

Jazyk **mateřský** – jazyk, jímž komunikujeme od mala, poznáváme ho zvláště z úst matky, jazyk nejbližšího okolí; mluvčí si ho osvojil v dětství jako první (tzv. bilingvisté mluví rovnocenně dvěma jazyky, např. v národnostně smíšeném manželství)

poznámka

Slovenština je národním jazykem Slováků, *polština* Poláků, *ruština* Rusů, *maďarština* Maďarů ap.

zajímavost

Nelze však vždy spojovat jeden národ a jeden jazyk: několik národů má týž jazyk za svůj národní, např. **angličtina** = jazyk Angličanů, Američanů, Australanů, Kanadčanů, Jihoafričanů **němčina** = jazyk Němců, Rakušanů, části Švýcarů apod. a naopak určitý národ v důsledku historického vývoje má více národních jazyků, např. Kanada – **angličtina a francouzština**, Švýcaři – **němčina, francouzština, italština, rétorománština**

Obecné poučení o jazyce

Světové jazyky

- jejich znalost se rozšířila tak, že se jimi mluví na mezinárodních jednáních
- hovoří jimi nejvíce lidí (přes 60 milionů), mají největší kulturní a politickou vážnost
- je jich asi 11, např. angličtina, francouzština, němčina, španělština, ruština, čínština

Jazyk přirozený (lidský) – užívaný příslušníky lidské společnosti v běžné komunikaci, má zvukovou (hláskovou) a optickou (grafickou) podobu, vznikl dlouhým vývojem lidské společnosti

Jazyk umělý – nevznikl přirozeným vývojem, byl vytvořen jedincem; důvod – snaha o jednoduchý, snadno zvládnutelný celosvětový dorozumívací prostředek, např.

- **esperanto** (1887 – varšavský lékař L. L. Zamenhof) – nejrozšířenější, založen na evropských, zvláště románských a germánských jazycích; gramatika má jen 16 pravidel (bez výjimek)
- **volapük** (1879 – Švýcar J. M. Schleyer), poměrně těžkopádný, vytlačen esperantem
- **ido** (1907 – L. Couturat), úprava esperanta, zřídka užívaný
- **okcidentál** (v 20. letech 20. stol.), slovní zásobu tvoří zvl. internacionalismy, po r. 1950 přejmenován na **interlingue**; **novial** (1928) aj.
- **znaková řeč hluchoněmých**
- **programovací jazyky**, např. Basic, Algol, Cobol, Fortran, Pascal, C++ aj. – pro komunikaci člověka s počítačem a pro zápis programu
- **vlajkové, světelné signály**
- **znaky matematické, fyzikální, chemické**

Jazyk živý – dosud užívaný k dorozumívání a vyvíjející se

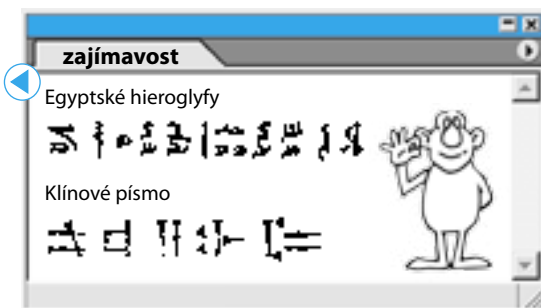
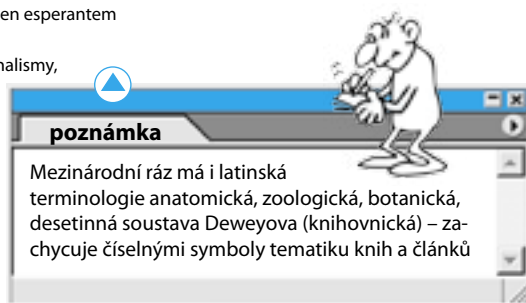
Jazyk mrtvý (vymřelý) – jazyk, který už nemá rodilé mluvčí, např. latina, sanskr., góština, chetitština, pruštiny, staroslověnština aj.

Písmo – 4 základní druhy:

- **obrázkové (piktografické)** – obrázek (znak) označuje předmět, věc, osobu aj.
- **pojmové, slovní (ideografické)** – grafický znak označuje celé slovo (morfém), obrázek se pojí s pojmy, např. sumerské a egyptské hieroglyfy (3000 př. n. l.), mladší čínské písmo (2000 př. n. l.)
- **slabičné (sylobogramy)** – grafický znak označuje slabiku, např. klínové písmo (sumerština, chetitština, akkadština, asyrština), indické písmo, japonské písmo
- **hláskové** (dnes většina písem) – znak (písmeno, grafém) označuje vždy jednu hlásku (foném); Féniciané vytvořili hláskovou abecedu – 13. stol. př. n. l. (22 písmen označujících souhlásky), od nich ji převzali Aramejci (pak Arabové a Hebrejci) a Řekové (doplňili abecedu o samohlásky); odtud 2 větve: *západní* → latinské písmo (latinka) vzniklo díky Etruskům a *východní* (v 9. stol.) staroslověnština → starší písmo hlaholice, mladší cyrilice, z níž vznikla azbuka; cyrilice používána pravoslavnými Slovany (základ – velká písmena řecké abecedy)

Myšlení a jazyk

- jazyk spolu s myšlením je důležitý příznak odlišení člověka od ostatní živé přírody
- těsný vztah mezi myšlením a řečí (jazykem) → jazykem vyjadřujeme myšlenky, představy, vzpomínky, přání

metody myšlení

- **analýza** – rozklad celku na dílčí složky, pojmenování druhů a jednotlivin, např. podst. jmény obecnými (*pes, kámen*), vlastními (*Labe, Eva*), konkrétními (*tužka*), abstraktními (*pocit*), příd. jmény (*pevný*), slovesy (*číst*) ap.
- **syntéza** – opak analýzy, shrnutí, sjednocování, nalézání vztahů mezi složkami
- **abstrakce** (zobecnění) – pojmy vznikají z jednotlivin (*všude, myšlení, tíha*)

JAZYKOVĚDA A JEJÍ DISCIPLÍNY

Jazykověda – lingvistika (z lat. *lingua* = jazyk) = věda společenská, věda o jazyce a jeho užívání; zabývá se analýzou jazyka, popisem a výkladem jazykových jevů, zkoumá vznik, vývoj, stavbu a funkci jazyka

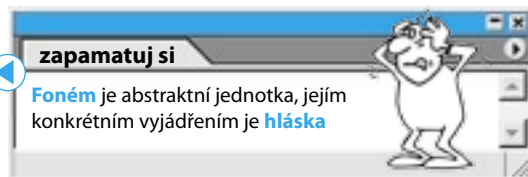
1. Nauka o zvukové stránce jazyka (o hláskách) = hláskosloví – zabývá se **zvukovou** stránkou jazyka, modulací řeči; sleduje činnost artikulačního ústrojí

- **fonetika** – o **akustické** stránce řeči (studium, pozorování, popis hlásek), o **zvukové podstatě hlásek** (jak je slyšíme), o **artikulaci** hlásek (o místu a způsobu jejich tvoření), o **stavbě a činnosti mluvidel**, o **spojujání** zvukových jednotek ve vyšší celky; základní jednotka fonetiky = **hláska**
- **fonologie** – o **funkci** zvukových prostředků (hlásek); mladší vědní obor (z 20. let 20. stol.); základní jednotka fonologie = **foném** (nejmenší jednotka schopná rozlišit význam) – např. změna znělosti: *pere* – *bere*, změna kvantity: *domu* – *domů*, změna intonace věty: *Odcházíš.* – *Odcházíš?*

Obě vědy se zabývají i **modulací souvislé řeči**

- **ortoepie** – soubor norem, pravidel spisovné výslovnosti hlásek, skupin hlásek a vět
- **ortofonie** – soubor a popis zásad správné artikulace hlásek (např. české **r** se tvoří kmitáním špičky jazyka na dásňovém výstupku za horními řezáky)

Diagnostikou a nápravou výslovnostních vad se zabývá **logopedie**

2. Nauka o písemné stránce jazyka = grafémika – o vzniku, vývoji a pravidlech písemných zápisů projevů, o druzích písma; základní grafická jednotka = **grafém** (písmeno)

- **ortografie** – soubor zásad a pravidel pravopisu, způsob užívání písma ve spisovném písemném projevu
- **grafologie** – věda, která se snaží vyvodit vlastnosti člověka z jeho rukopisu

Transkripce = přepis zvukové podoby jazyka do písemné podoby (zaznamenání skutečné výslovnosti); uvádí se v hranatých závorkách, používá se malých písmen abecedy, např. *rád* [rát], *bylina* [bilina], *děti* [děti]

Transliterace = převod psaného textu z jednoho typu hláskového písma do jiného (přepísmenkování), např. převod mezi azbukou a latinkou, mezi řeckým písmem a latinkou, mezi starším a dnešním tvarem latinky

3. Nauka o slovu

- **lexikologie** – nauka o **slovní zásobě** jazyka (lexiku) a o **pojmenování**; základní, abstraktní jednotka lexikálního systému = **lexém**, slovo jako slovníková jednotka (zachycená slovníkovým heslem)

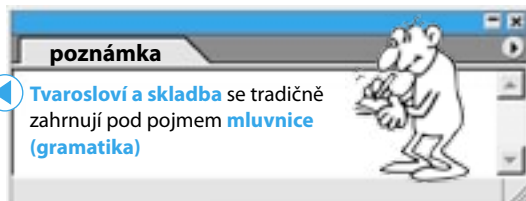
slovo = základní jednotka slovní zásoby × **pojmenování** = základní jednotka komunikace (základní funkcí slova je vytvářet pojmenování, pojmenování je realizací slova v procesu komunikace)

Ze slov vznikají **věty**, z pojmenování **výpovědi** (základní funkcí věty je vytvářet výpověď, výpověď je realizací věty)

- **lexikografie** = nauka o sestavování slovníků (lexikonů)
- **sémantika** = nauka o věcných významech slov (o jednoznačnosti, víceznačnosti apod.)

Obecné poučení o jazyce

- **frazeologie** = nauka o ustálených slovních spojeních, základní jednotka = **frazém** – obrazné, ustálené víceslovné pojmenování (např. *mít namále, páte kolo u vozu*)
 - **slovotvorba (derivologie)** – o způsobech tvoření nových slov, např. *skládat – skladatel, vlna – vlněný, malý – nejmenší, chodit – chodívat, mžik + oko = okamžik*
 - **tvorosloví (morfologie)** – nauka o slovních druzích a jejich klasifikaci, o tvarech slov, o skloňování, časování, stupňování, např. *skladatel – skladatele, skladatelům, vlněný – vlněného, chodit – chodím, chod'*
 - **morfematika** – nauka o morfémech, jejich stavbě, druzích, kombinačních schopnostech; základní jednotka = **morfém** – nejmenší část slova, dále nedělitelná, mající ustálenou formu i gramatický význam
 - pojmenování věci, děje ap., např. **knih-a, nes-t, mlad-ý, mál-o** = morfém lexikální; pomocí nich se vyjadřují gramatické významy, např. **knih-a, nes-t, vy-psat** = morfém gramatický
 - **etymologie** – nauka o původu slov a slovních spojení, o gramatické příbuznosti jazyků
 - **onomastika** – nauka o vlastních jménech (o jejich původu, funkci a zákonitostech tvorby jmen); *onomaziologie* – teorie označování
4. **Nauka o větě – skladba (syntax)** – o mluvnické a významové stavbě věty a souvětí, o větných členech, větných vztazích a jejich vyjadřování
5. **Nauka o textu** – o uceleném mluveném a psaném projevu
 - **textologie** – nauka o stavbě souvislých jazykových celků, jejich struktuře, formě a významu (textová lingvistika a textová syntax)
 - **stylistika** – nauka o slohu, o výběru, použití a uspořádání jazykových prostředků v určitém slohovém útvaru podle zaměření a cíle projevu
6. **Nauka o vývoji jazyka**
 - **historická mluvnice** – zkoumá starší vývojové fáze jazyka (vývoj slovní zásoby, změny v hláskosloví, tvorosloví, skladbě)
 - **dějiny jazyka** – o vývoji jazyka v určité oblasti v souvislosti s vývojem společenským, politickým a kulturním, o významu jazykovědců
7. **Dialektologie** – zkoumání **nářečí (dialektů)**
8. **Obecná jazykověda** – zobecnění a shrnutí poznatků všech jazykovědných oborů (o původu jazyka a řeči, o vztahu jazyka a myšlení), vyvození obecných zákonitostí; zakladatel *Ferdinand de Saussure* (soubor přednášek *Kurs obecné lingvistiky*)
9. **Srovnávací mluvnice (komparatistika)** – o historických souvislostech mezi příbuznými jazyky
 - **bohemistika** (z lat. *bohemicus* = český) – vědní obor zabývající se českým jazykem, literaturou, ale i českými dějinami a kulturou; podobně anglistika, rusistika, germanistika, hispanistika
 - **slavistika** – studium slovanských jazyků, původu Slovanů, kultury, dějin; zakladatel – *Josef Dobrovský*; podobně **romanistika** – studium jazyků a kultury románských národů (tj. těch, které hovoří jazyky vzniklými z latiny)
- Mezioborové disciplíny**, např. *filozofie jazyka* (nejobecnější otázky o jazycích), *psycholingvistika* (o psychických jevech v souvislosti s jazykem), *sociolingvistika* (o vztazích jazyka a společnosti), *aplikovaná lingvistika* (např. matematická lingvistika, lingvodidaktika)
- **Jazykověda synchronní** (popisná) – studium stavu jazyka v určitém období, nejčastěji v současnosti; **diachronní** (historická) – studium jazyka z hlediska jeho vývoje

Cvičení

1. Která složka jazykovědy je součástí mluvnice?
a) pravopis
b) dialektologie
c) tvarosloví
d) stylistika
2. Poučení o pravopise podává
a) ortoepie
b) lexikologie
c) ortografie
d) frazeologie
3. Tvorbou tvarů slov se zabývá
a) syntax
b) morfologie
c) stylistika
d) dialektologie
4. Poučení o slohu podává
a) syntax
b) stylistika
c) sémantika
d) textologie

PŘÍBUZNOST JAZYKŮ, JAZYKOVÉ SKUPINY

Jazykové skupiny (rodiny) – jazyky vzájemně podobné (společný původ v prarodině = **rodina nostratická**)

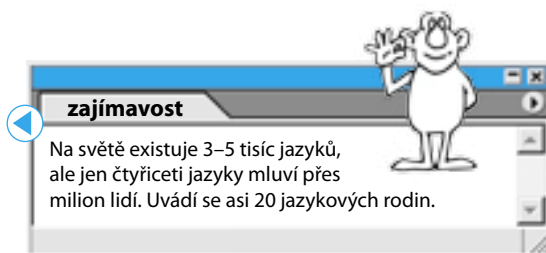
Genetická klasifikace jazyků, např.

- **indoevropské** – většina evropských jazyků, indické a některé asijské jazyky (asi 150 živých jazyků, mluví jimi asi 2 miliardy lidí ve všech světadílech)
- **uralské (ugrofinské)** – maďarština, finština, estonština, laponština aj.
- **altajské** – turkotatarské: turečtina, uzbečtina, kazaština, ázerbájdžánština, turkmenština, kirgizština; mongolské: mongolština, burjatština; mandžusko-tunguzské
- **tibetočínské** – čínština (přes 1 miliardu uživatelů), tibetština, barmština aj.
- **thajské** – thajština, laoština aj.
- **austroasijské** – vietnamština, khmérština aj.
- **austronéské** – malajština, indonéština, polynéské jazyky
- **australské** (domorodé)
- **semitohamitské** – hamitské: stará egyptština a jazyky berberské; semitské: hebrejština, aramejština, arabština a etiopské jazyky
- **africké** – súdánské, bantuské, hotentotské, křovácké
- **indiánské**
- **paleoasijské** – eskymácko-kamčatské, čukotské aj.
- **kavkazské** – gruzínština, abcházština, čečenština aj.
- **baskičtina**
- **korejština**
- **japonština**

Jazyky indoevropské – vývoj ze společného indoevropského prajazyka nápadné **shody**, zvl. v slovních základech nejstarších slov (jádra slovní zásoby)

česky	polsky	rusky	německy	anglicky	latinsky	italsky	francouzsky	španělsky
matka	matka	mať	Mutter	mother	mater	madre	mère	madre
tři	trzy	tri	drei	three	tres	tres	trois	tres

- **indoíránské**: indické – sanskrt (v staroindických památkách), hindština, bengálština, romština aj.; íránské – perština, kurdština, afgánština, tádžičtina aj.
- **helénské** – starověká i nová řečtina
- **balkánské** – albánština aj.

Obecné poučení o jazyce

- **italické**, zvl. latina (jazyk starověkých Římanů – oblast Latium) → **jazyky románské** – italština, portugalština s brazilštinou, španělština, francouzština, rumunština, moldavština, rétorománština (jv. Švýcarsko) aj.
- **keltské** – jazyk starověkých Galů, Bójů, dnes irština, bretonština, velština aj.
- **germánské** – vymřelá gótština; angličtina, němčina, holandština, vlámská, švédština, norština, islandština, dánština aj.
- **baltské** – litevština, lotyšština, vymřelá prušština
- **arménština**
- **anatolské** – vymřelá chetitština (na území dnešního Turecka a Malé Asie – 2. tis. př. n. l.)
- **tocharské** – vymřelá tocharština (ve Střední Asii – 1. tis. př. n. l.)
- **slovanské** – vymřelá staroslověnština; bulharština, srbochorvatština, slovinština, čeština, slovenština, polština, ukrajinština, běloruština, ruština aj.

Jazyky slovanské

1250–2000 společných základních slov, podobnost v mluvnické stavbě, slovní zásobě, ale i rozdíly vzhledem k samostatnému vývoji; základní rys – ohýbání (skloňování, časování)

nápadná podobnost:

česky	slovensky	polsky	rusky	ukrajinsky	bělorusky	bulharsky	makedonsky	srbochorvatsky	slovincky
dům	dom	dom	dom	dim	dom	dom	dom	dom	dom
člověk	človek	człowiek	человек	чоловік	чалавек	човек	човек	čovjek	človek
Bůh	Bôh	Bóg	Бог	Бог	Бог	Бог	Бог	Bóh	Bóh

společný základ – **praslovanština** (2000 př. n. l.–600 př. n. l.), „pradialekt Praslovanů“ – asi mezi Vislou a Dněprem (dnes Ukrajina); měla jen mluvenou podobu, nedochovala se písemná podoba

základní znaky:

- **jery** – velmi krátké samohlásky ъ, ь (tvrdý a měkký jer) – i v staroslověnštině; výslovnost asi jako kratičké **u, i**
- **nosovky** е ѣ – **pętъ* = *pět*, **pętъ* = *pout*, *cesta*; i v staroslověnštině (Venceslaus, Sventopulcus)
- **duál** (dvojnásobek) – ve skloňování i časování (u jmen i sloves)
- **7 pádů** při skloňování
- kategorie slovesného **vidu**
- dva jednoduché tvary slovesné minulého času – **aorist a imperfektum**

3 skupiny slovanských jazyků

- západoslovanské** – čeština, slovenština, polština s kašubštinou (u Gdaňska), horní a dolní lužická srbština (kolem Budyšína – Bautzen a Chotěbuzi – Cottbus), vymřelá polabština (jazyk bývalých Polabských Slovanů – při Labi a Hannoveru) a pomořanština
- východoslovanské** – ruština, běloruština, ukrajinština
- jihoslovanské** – slovinština, srbština, chorvatština, makedonština, bulharština; z bulharsko-makedonského území je **staroslověnština** – nejstarší spisovný jazyk slovanský (cyrilometodějský – od 9. st. na Velké Moravě; písmo – *hlaholice* (zřejmě z malých písmen řecké abecedy) a mladší *cyrilice* upravená z velkých písmen řecké abecedy a doplněná slovanskými grafémy → základ dnešní azbuky)

zajímavost

Hlaholice

† ƿ ʋ ʒ ʁ ʒ

Cyrilice

А Б В Г Д Е

Dvojí písmo

- **latinka** – latinské písmo (Češi, Slováci, Poláci, Chorvaté aj.)
- **azbuka** – z cyrilice (Rusové, Bělorusové, Ukrajinci, Bulhaři, Srbové, Makedonci aj.)

Typologická klasifikace jazyků

4 jazykové typy – podle toho, jak vyjadřují mluvnické kategorie (žádný jazyk není v dnešní době typologicky čistý)

1. **Flexivní typ** (slovanské jazyky, latina aj.) – ohýbání rozvinutým systémem koncovek (např. *hrad, hrad-u, hrad-y, piš-u, piš-eš*), **introflexivní podtyp** (arabština) – tvary se tvoří změnou hlásek v základu slova (např. *azrak* = modrý, *zarká* = modrá; i v němčině: *der Vater* = otec, *die Väter* = otcové)
2. **Izolační typ** (francouzština, angličtina) – ohýbání bez koncovek, pád bývá vyjádřen pomocí předložek (např. fr. *la femme, de la femme* – žena, ženy)
3. **Aglutinační typ** (maďarština, turečtina aj.) – systém předpon a přípon, které mají jen jednu funkci, připojují (přilepují) se ke kořenu slova (např. tur. *-ler* – označuje plurál, *-in* – genitiv: *ev* = dům, *evlerin* domů – 2. p. pl.)
4. **Polysyntetický typ** (němčina aj.) – vyznačuje se skládáním slov

Cvičení

1. Jsou v Evropě i jiné jazyky než indoevropské?
2. Uveďte, kterými jazyky se mluví v hlavních městech evropských států. Mluví příslušníci některého národa v současné době latinsky? Kde je latina úředním jazykem? Jaké využití má latina v současnosti?
3. Důkazem čeho jsou podoby těchto slov v různých jazycích?

česky	řecky	latinsky	italsky	francouzsky	německy	anglicky
nový	neos	novus	nuovo	nouveau	neu	new
bratr	fráter	frater	fratello	frère	Bruder	brother

4. Kolika jazyky byste uměli říci dobrý den?

Vývoj češtiny

Vývoj češtiny

Čeština prošla tisíciletým vývojem v souvislosti s vývojem národa; změny ve slovní zásobě, v oblasti hláskosloví a tvarosloví → odlišnost od ostatních slovanských jazyků

OD PRASLOVANŠTINY K ČEŠTINĚ

Rozpad praslovanské jednoty, vývoj k tzv. *pračeštině* (9.–11. stol.)

a) Hláskoslovné rozdíly mezi slovanskými jazyky

■ skupiny -or-, -ol-, -er-, -el- (v češ. na -ra-, -la-, -re-, -le-)

psl.stsl.	čes.	pol.	rus.	
*gordъ	gradъ	hrad	gród [grut]	gorod (rozšíř. kmene o další samohlásku)
*golva	glava	hlava	glowa	golova
*bergъ	brěgъ	břeh	brzeg [bžeg]	bereg
*melko	mlěko	mléko	mleko	moloko

■ skupiny dj, tj, kt (v češ. na z, c)

psl.čes.	sloven.	rus.	
*medja	mez	medza	meža
*svetja	svíce	svieca	sveča
*noktъ	noc	noc	nočъ

■ skupiny dl, tl – zůstaly jen v západoslovanských jazycích (čeština, slovenština)

čes.	rus.
křídlo →	krylo
pletl →	plel
sádlo →	salo

b) Hláskoslovné změny na rozhraní praslovanského období a počátku vývoje češtiny

■ stahování (kontrakce) samohlásek 10.–13. stol. (splývání 2 samohlásek, mezi nimiž bylo -j-, v jednu dlouhou samohlásku; v ruš. neprovedeno)

	rus.	čes.
aja → á	novaja →	nová
oje → é	novoje →	nové
uju → ú > ou	novuju →	novú > novou
aje → á	dělaješъ →	děláš
ěje → ie > i	uměješъ →	umíš > umíš
oja → á	stojatъ →	stát
	pojasъ →	pás
ije → í	znamenije →	znamení

■ zánik nebo náhrada (vokalizace) jerů 10. stol.

v češtině podle Havlíkova jerového pravidla: sudé jery – počítáno od konce – se měnily na samohlásky = vokalizovaly se v **e**, liché zanikly

psl.čes.	rus.	
*dьnъ 2 1	den	denъ (ruština má ъ a ѣ jako písmena, ne jako hlásky)
*sьnъ 2 1	sen	son
*vъ dně 2 1	ve dne	
*šьvьcъ 3 2 1	švec	

*сѣ шѣвѣсѣмѣ сѣвѣсѣм
5 4 3 2 1

■ **zánik nosovek q, ę – denazalizace** (kromě polštiny)

11. stol.

q → u	psl. *rǫka	→	čes. ruka
	*bǫdǫ	→	budu
ę → ě, a	*pęta	→	pata
	*pętb	→	pět
	*pętbjъ	→	pátý

■ **změny v přízvuku** 10.–13. stol.

v psl. – volný a pohyblivý (jako v ruštině – *ja prošu, ty prošíšb)*

v češtině a slovenštině – ustálený na 1. slabice, v polštině na předposlední slabice

■ **zkracování samohlásek** 10.–13. stol.

v psl. samohlásky krátké i dlouhé; rozdíl zůstal v češtině a ve slovenštině; v ruštině, polštině, bulharštině aj. – všechny délky zkráceny

zajímavost

Jery byly v jednotlivých slovanských jazycích nahrazovány různými samohláskami, např. staroslověnské slovo *дѣнь*: polsky *dzien*, ruský *день*, bulharsky *ден*, srbsky *dan*

HLÁSKOSLOVNÝ A TVAROSLOVNÝ VÝVOJ ČEŠTINY

po vzniku souvislých písemných staročeských památek (od 12. stol.), nejdříve v mluveném, pak psaném jazyce (postupně), ze střed. Čech směrem na východ

A. Vývoj souhlásek 13. stol.

- **zánik párové měkkosti souhlásek** (kromě d, t, n')
- **změna měkké r' > ř**: *r'epa* > řepa, *mor'e* > moře
- **změna g > h**: *noga* > noha, *glava* > hlava
- **změna souhláskové skupiny šč > št**: *Ščepán* > Štěpán, *šťastný* > šťastný, *půščeti* > půštěti > pouštěti

B. Vývoj samohlásek

a) 12. – pol. 14. stol.

- **přehláska a > ě, á > ie** po měkkých souhláskách: *duša* > duše, 2. p. *muža* > mužě, *ležati* > ležeti
- **přehláska u > i, ú > í** po měkkých souhláskách: 3. p. *mužu* > muži, 1. os. *kryju* > kryji; *l'ud* > lid, *slepící* > slepici
- **přehláska o > ě, ó > ie**: *koňóm* > koniem
- **ztráta jotace – změna ě > e** (vyjma po retních b, p, v, m): *dušě* > duše, *na nozě* > na noze × běžet, pěvec, věřit, měsíc

b) pol. 14. stol. – konec 17. stol.

- **změna ó > uo > ů – diftongizace, pak monoftongizace**: *kón* > kuoň > kůň, *mój* > muoj > můj, v *óci* > vuoči > vůči; *rukávón* > rukávuón > rukáv(ův), *pánóm* > pánuóm > pánům; ve slovenštině proces nedokončen (*kóň* [kuoň])
- **změna ú > au > ou – diftongizace**: *súd* > saud > soud, *nesú* > nesau > nesou
- **úžení ie > í, é > í**: *viera* > víra, *trpie* > trpí, *stavenie* > stavení, *řéci* > říci, *obilé* > obilí (ale mléko, mladého)

c) 15. stol.

- **změna téžeslabičného aj > ej**: *vajce* > vejce (ale va – jec = 2 slabiky) *dělaj* > dělej (ale děla – jí), *najlépe* > nejlépe
- **změna ý (í) > aj > ej**: *dobrý* > dobraj > dobrej, *mlýn* > mlajn > mlejn, *síto* > sajto > sejto, *vozik* > vazajk > vozejk (tato změna nepřešla do spisovného jazyka)

poznámka

Termín *stará čeština* (*staročestina*) – pro období 14.–poč. 15. stol.
Následující období – *humanistické*, *barokní* = čeština středního období – 16.–18. stol. a *čeština nová* (*novočestina*) – od obrození; *současný jazyk* = čeština posledních padesáti let

Vývoj češtiny

C. Vývoj tvarosloví

■ **zánik duálu**

ve staročeském skloňování a časování bylo kromě čísla jednotného (singulár) a množného (plurál) také číslo dvojné (duál) – pro jevy vyskytující se po dvou, resp. v páru – *dvěma bratroma mýma, dva příšla pohostinu*

■ **rozdílení podstatných jmen podle životnosti**

původně bez rozlišení: 4. p. j. č. = 1. p.: *vizu chlap*
– *hrad* > *vizu chlapa* – *hrad*

původně: 1. p. mn. č. r. m. neživ. – koncovka -i, -ové:
pohlavci, koláči, hrobové > *pohlavky, koláče, hroby*

■ **odlišení jmen typu vládyka, panoše** od vzorů

žena, duše; dnes vzory mužské – předseda, soudce

■ **zánik některých slovesných tvarů minulých**

v staročestíně bohatší soustava slovesných časů
(do kon. 14. st.):

aorist – jednoduchý slovesný tvar minulý (např. *vedech* = vedl jsem) – vyjadřuje minulý děj hlavní, ukončený; tvar aoristu slovesa *být* (**bych, bys, by, ...**) dodnes jako součást kondicionálu

imperfektum – jednoduchý slovesný tvar minulý (např. *vediech* = vedl jsem) – vyjadřuje minulý děj vedlejší, v minulosti trvající nebo se opakující; složené slovesné tvary minulé až od 15. stol.

plusquamperfektum – složený tvar času předminulého (*byl jest nesl* → *nesl*, *byl jsem nesl* → *nesl jsem*)

■ **rozšíření koncovky -m** od sloves *jsem, viem, jiem, dám, mám* – k ostatním slovesům, která mají v koncovce přítom. času dlouhou samohlásku

prošu → *prosím*, *dělaju* → *dělám* × *nes-u*, *kryj-i* (pův. *kryju*)

D. Slovní zásoba

některá slova mají dnes jiný význam, než měla v staré češtině, např.

chlap m. = neurozený člověk, nešlechtic; poddaný, rolník, sedlák; chlap (hanl.)

chlapati, -aju, -dš nedok. = hanlivě nazývat chlapem, nadávat chlapů

chlápě, -ěte m. = rolnické, selské dítě, selský synek; sedláček (posměš.)

poznámka

Do dnešní češtiny se dochovaly zbytky duálu:

- ve tvarech číslovek *dva, dvě, oba, obě* (*dvou, dvěma*), *dvě stě* (vedle pl. *dvě sta*)
- u názvů párových orgánů lidského těla (*oči, očima, ruce, rukou, rukama, ručičkama; na ramenou, nohou* ap.)

zajímavost

Aorist – sloveso *loviti*

	sg.	pl.	duál
1. os.	<i>lovich</i>	<i>lovichom</i>	<i>lovichově</i>
2. os.	<i>lovi</i>	<i>loviste</i>	<i>lovista</i>
3. os.	<i>lovi</i>	<i>lovichu</i>	<i>lovista</i>

Imperfektum

	sg.	pl.	duál
1. os.	<i>loviech</i>	<i>loviechom</i>	<i>loviechově</i>
2. os.	<i>lovieše</i>	<i>loviešte</i>	<i>loviešta</i>
3. os.	<i>lovieše</i>	<i>loviešte</i>	<i>loviešta</i>

ETAPY VÝVOJE SPISOVNÉ ČEŠTINY VE VZTAHU K VÝVOJI SPOLEČNOSTI

1. Do r. 1300

■ kulturní jazyky – **staroslověňština** (Velká Morava) a **latina** (vliv křesťanství)■ první stopy českého jazyka: jen ojedinělá slova v latinském textu – **bohémika** (např. v Kosmově kronice) nebo vpisy do textu či na okraj – **glosy** (od 11. stol.)■ jedna z *nejstarších českých vět* z poč. 13. stol. (přípisek k latinsky psané zakládací listině kapituly litoměřické z r. 1057):

Pauel dal geft plofcoucuh zemu Wlah dalgeft dolaf zemu bogu i fjuiatemu fcepanu feduema dufnicoma bogucea a fedlatu
– pravopis primitivní

transkripce: *Pavel dal jest Ploskovicích zem' u, Vlach dal jest Dolás zem' u Bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušníkoma, Bogučēja a Sedlatu*

(tj. Pavel dal v Ploškovících pozemek a Vlach dal v Dolanech pozemek Bohu a svatému Štěpánu (= kostelu, převod majetku církvi) s dvěma nevolníky – Bogučejem a Sedlatou.) = zápis o darování pozemku s nevolníky

2. 14. století

- všestranný rozvoj našich zemí, zvl. v době Karlově; rozvoj české slovní zásoby (čeština – úřední jazyk) – ve všech oblastech vědy i přejímání slov z němčiny (říše, cech, rychtář, šlechta aj.) = důsledek německé kolonizace, z latiny (kostel), rozvoj větné stavby (složitější souvětí)
mistr **Klaret** – Claretus de Solentia (Bartoloměj z Chlumce) – veršované rýmované latinsko-české slovníky slov a termínů: **Glosář, Bohemář, Vokabulář gramatický** – uspořádané věcně; rytmizované verše se snáze učily z paměti
- souvislá **literární díla** v češtině (Alexandreis, Dalimilova kronika, Hradecký rukopis, Mastičkář)
- čeština v oblasti **filozofie a vědy** (**Tomáš Štítný**)

3. 15. století – husitství

- počestění měst, rozvoj zvl. mluveného jazyka (kázání); česká bohoslužba → **popularizace češtiny, demokratizace**, rozšíření znalosti bible mezi lidmi
- **Husova péče o jazyk:**
 - odstraňování zastaralých slov a tvarů (aorist, imperfektum), příklon k mluvenému jazyku
 - nahrazování cizích, zvl. německých slov (*hantuch* → *ubrusce*, *mantlík* → *pláštíek*, *knedlík* → *šiška*, *maršale* → *konnice*)
 - péče o výslovnost
 - *diakritický pravopis* (zz > ž, czz > č, aa > á); nabodeníčka – diakritická znaménka
 - Hus je pravděpodobně autorem spisu *De orthographia Bohemica* (O pravopise českém)

4. 16. – poč. 17. stol. – humanismus

- význam vynálezu **knihtisku** (**Johannes Gutenberg 1445**) → růst počtu čtenářů (1. vytištěná kniha v Plzni kol. r. 1468 – prvotisky, **inkunábule** do r. 1500) a vybudování rozsáhlé sítě bratrských škol; rozvoj vědeckého bádání; vznik prvních nakladatelství (**Melantrich, Daniel Adam z Veleslavína**)
- další rozšíření češtiny (mezinárodní jazyk v Uhrách, Polsku); vzor – latina (Cicero)
- přejímání slov, zvl. z **latiny** (*puls, preceptor*) **francouzštiny** (*kapitán*), **němčiny** (*hoblík*)
- rozvoj **větné stavby** ⇒ složitá, dlouhá souvětí, tzv. **humanistická perioda** (má 2 části oddělené dvojtečkou nebo středníkem, tzv. předvětí a závětí = myšlenkově závažnější); přemíra vět vztahných, sloveso na konci věty, výskyt přechodníků a pasiva
- záliba v obrazných pojmenováních, využití přísloví a rčení

Takž vejdemo do poslední ulice, kdež hned v prvním placu ne málo lidí stojí červeně přioděných: k nimž přistoupě slyším, že se smlouvají, jak by se smrti křídla dání mohla, aby tak zdaleka jako z blízka v okamžení mohla pronikati. (Komenský, Labyrint světa a ráj srdce)

■ vznik mluvníc:

- 1533 **Beneš Optát z Telče, Petr Gzel z Prahy, Václav Philomates**, Gramatika česká (úsilí o ustálení pravopisu)
- 1571 **Jan Blahoslav**, Gramatika česká (spíš stylistická příručka, úvahy o kultuře jazyka, výslovnosti)

Některí ... kazatelé pražští na kázáních svých tu literu e tak troupsky, tlustě a neokrouchaně, plnou tlamu jí naberouce, proferunt (= pronášejí), až jest ošklivo slyšeti ... ne ... že by dlouho na hlaholu té litery stáli, ale že ji tak jako grobiánsky pronuntiant (= vyslovují), otevírouce usta co kátru (= dveře pece), ... všemi celými usty se vším tak, jako by pivo s kvasnicemi vyžbanil

- 1577 **Matouš Benešovský** – 1. skutečná gramatika (přehled skloňování, časování)
- 1603 **Vavřinec Benedikt z Nedožier**, Grammaticae Bohemicae libri duo (Dvě knihy české mluvnice) – popis stavu jazyka, ustáleného v Bibli kralické
- **vícejazyčné slovníky** **Daniela Adama z Veleslavína; veleslavínská čeština** – cesta k stanovení normy spisovného jazyka
- **Jan Amos Komenský** – vrchol vyspělosti a dokonalosti v celém jeho díle; práce na slovníku česko-latinském

Vývoj češtiny

a latinsko-českém **Poklad jazyka českého**

(thesaurus = slovník zachycující veškerou slovní zásobu jazyka); materiál shořel při požáru v Lešně

- **Bible kralická** – vzor spisovné češtiny (šestidílná), kolektivní dílo českých bratří (1579–1593)

5. 17. a 18. stol. – pobělohorská doba

- vliv rekatolizace a germanizace, němečtí přistěhovalci, emigrace české nekatolické inteligence → snížení počtu uživatelů češtiny (zachovala se jen na vesnici, v lidové slovesnosti) → rozkolísání normy; úloha češtiny se značně zúžila: vytlačována z úřadů, škol, poněmčování měst, šlechty
- **purismus** – snaha čelit kolísání jazykové normy pokusy o očištění jazyka (lat. *purus* = čistý), zabránit cizím vlivům; odpor proti germanismům; ať jakkoli dobře míněná vlastenecká snaha jazyku spíš škodila, než prospívala: tzv. „brusiči“ neznali nebo nedodržovali slovtvorná pravidla → necitlivé, samoúčelné novotaření (často doslovné překlady – kalky, většinou z němčiny → vznik komických ekvivalentů a zkomolenin; nedoceněn základní způsob tvoření českých slov odvozováním
Jiří Konstanc (1607–1673), *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého* (1667)
Matěj Václav Šteyer, český jezuita (1630–1692), spis *Žáček, aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí nebo tisknouti* (1668) – forma žákovských otázek a učitelských odpovědí
Václav Jan Rosa (1620–1689), *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae* (aneb Mluvnice českého jazyka) (1672) – mluvnice a stylistika
z mladších puristů (pol. 18. stol.) např. **Jan Václav Pohl** (1740–1790), *Pravopis řeči české* (1786) – pokles úrovně, libovolné, až absurdní novotaření
- naopak obranná tendence – obhajoba češtiny jako kultivovaného jazyka v díle jezuity **Bohuslava Balbína** (1621 až 1688), *Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, precipue Bohemica* (Rozprava na obranu jazyka slovanského, obzvláště českého) – pro bojovné vlastenectví nemohlo být dílo v době vzniku publikováno (asi 1672), vydal je až František Martin Pelcl v době národního obrození (1775)

6. Konec 18. stol. a 1. pol. 19. stol. – národní obrození

- **počeštění měst** po zrušení nevolnictví 1781 (přiliv venkovského lidu)
- vydávání literatury v češtině – Česká expedice **Václava Matěje Krameria** (1753–1808)
- **obrana českého jazyka** (vydána starší Obrana Balbínova F. M. Pelclem), **Karel Ignác Thám** (1763–1816), **Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utrhačům** (1783) – projev českého nacionalismu aj.
- první obrozenecké **mluvnice**: **Františka Jana Tomsy** (1782), **Karla Ignáce Tháma** (1785), konzervativní mluvnice **Františka Martina Pelcla** (1795) a **Jana Nejedlého** (1804 a 1805)
- **základní kodifikační dílo**: **Josef Dobrovský** (1753–1829), **Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache** (= Podrobná nebo Zevrubná mluvnice českého jazyka, 1809) – vytvořila základy spisovného jazyka, stanovila jednotnou normu; vzor – Bible kralická, veleslavinská čeština; **Deutsch-böhmisches Wörterbuch** (Německo-český slovník, I. díl 1802, II. díl 1821), **Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur** (Dějiny české řeči a literatury, 1792) – popis dějin vývoje českého jazyka
- obohacení slovní zásoby češtiny, vznik *české odborné terminologie a jazyka umělecké literatury*: **Josef Jungmann** (1773–1847), **Česko-německý slovník** (5dílný, překladový i výkladový, 1834–1839); zdroje: staré literární památky, řeč lidu, nářečí, lidová slovesnost, jiné slovanské jazyky, zvl. ruština a polština; některá slova sám tvořil (názvy kalendářních měsíců, dnů v týdnu, chemických prvků, botanických názvů aj.),

zajímavost

Novotvary „brusičů“:

břínkoklapka (klavír), *skokotnost* (taneční mistr),
letodník (kalendář), *zpěvořečnost* (poezie),
polokolec (háček), *myslivíř* (student),
právonosta (advokát)
Z termínů vytvořených V. J. Rosou
zůstaly např. *hláska*, *veselohra*, *příslovce*

poznámka

Dobrovský psal německy a latinsky. Byl nadšen krásou staré češtiny, ale pochyboval o budoucnosti českého jazyka; Jungmann naopak věřil v možnost obnovy jazyka a odsuzoval poněmčelé Čechy

některá nová slova se neujala, např. *lučba* = chemie, *tázanec* = otazník, *umnice* = logika, *silozpyt* = fyzika; ze starší češtiny obnovena slova: *touha*, *chvoj*, *ryk*, *kštice*, *látka*, *tvár*, *přísudek*, *chorý*, *ješitný*, *ladný*, *matný*, *sivý*, *řešit*, *linout*, *ztéci* aj.

- Jungmannovi *spolupracovníci*: fyziolog Jan Evangelista Purkyně, botanik Jan Svatopluk Presl, básník Antonín Marek aj.
- Jungmannovy *překlady* cizích literárních děl (Chateaubriand, Milton, Goethe aj.) – důkaz schopnosti češtiny vyjádřit totéž co jiné vyspělé jazyky; vlastní básnická tvorba

- **rozvoj umělecké literatury**: V. Thám, A. J. Puchmajer aj., vrcholná díla K. H. Máchy, K. J. Erbeny, J. K. Tyla, K. Havlíčka Borovského, B. Němcové (vliv hovorové češtiny); Palackého Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě (dokonalost humanistické periody)

7. Od 2. pol. 19. stol. do 1. světové války

- další rozvoj českého jazyka, českého školství, 1882 osamostatnění české univerzity; pronikání češtiny do úřadů, rozvoj publicistiky a umělecké literatury
- jazykovědec **Jan Gebauer** (1838–1907) – provedl revizi kodifikace jazyka J. Dobrovského (poměrně archaická – vliv studia staré češtiny → Historická mluvnice česká); autor kodifikační **Příruční mluvnice** a 1. pravidel českého pravopisu s názvem **Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví** (1902)
- čeština v umělecké literatuře – v tvorbě **májovců** (J. Neruda, V. Hálek aj.), **ruchovců** a **lumírovců** (S. Čech, J. V. Sládek, J. Vrchlický aj.), **modernistů** 90. let (O. Březina, A. Sova, J. S. Machar, dekadent K. Hlaváček aj.), **anarchistických buřtů** (F. Šrámek, K. Toman aj.), v próze **realistů** (A. Jirásek, K. V. Rais aj.)

8. 20. století

- nové funkce češtiny se vznikem samostatného státu 1918 (jediný úřední jazyk, terminologie vojenská, poštovní, železniční; čeština v oblasti vzdělání, vědy, správy, kultury)
- aktualizace jazykové normy, kultivace spisovné češtiny – **Josef Zubatý**, **Václav Ertl** (časopis Naše řeč); vliv **Pražského lingvistického kroužku** (tzv. „pražská škola“) – založen 1926; Vilém Mathesius, Bohuslav Havránek, Miloš Weingart, Roman Jakobson, Jan Mukařovský, Nikolaj Sergejevič Trubeckoj, Vladimír Skalička – proti archaické kodifikaci; pohled na jazyk, diferencovaný podle funkce – směr strukturální lingvistiky
- za protektorátu nové nebezpečí, čeština vytlačována ze škol a úřadů na úkor němčiny
- po 2. světové válce zdokonalení péče o jazyk a jazykovou kulturu; při České akademii věd a umění (od r. 1891) vznikla už r. 1911 Kancelář Slovníku jazyka českého (příprava velkého výkladového slovníku); v r. 1946 se přeměnila na **Ústav pro jazyk český** (od r. 1992 součástí ČSAV) v čele s jazykovědci **Bohuslavem Havránkem**, **Milošem Dokulilem**, **Františkem Danešem**, **Karlem Horálkem**; výzkum češtiny + obecná jazykověda, stylistika, teorie komunikace → tvorba slovníků, gramatik, pravopisných pravidel ap.; bohatý jazykový archiv + počítačový **Český národní korpus**; jazyková poradenská služba veřejnosti
- K dalším významným **českým jazykovědcům** po r. 1945 patří např. Jaroslav Bauer, Jaromír Bělič, František Daneš, Pavel Eisner, Miroslav Grepl, Karel Hausenblas, Alois Jedlička, Milan Jelínek, Miroslav Komárek, František Kopečný, Josef Kurz, Václav Machek, Vladimír Šmilauer, František Trávníček aj.

zajímavost

◀ Slovník obsáhl **120 000 slov**. **Slova přejatá z ruštiny**: vzduch, jablko, jeseň, příroda, znak, maják, tovar, obzírát, oslovit aj.; z **polštiny**: tklivý, závoj, obřad, vděk, chmura, výrok, okres, rozbor, předmět, plyn, časování, báje aj.

Nově vytvořená slova: *leden*, *únor* atd., *dušík*, *kyslík*, *uhlík*, *ďasík* = kobalt, *kosík* = vápník, *sněženka*, *lýkovec*, *výrobek*, *průmysl*, *nerost*, *obdoba*, *oblíba*, *vloha*, *rozmar*, *zápor*, *přídavné jméno* aj. + **doslovné překlady**: *cestopis*, *životopis*, *hanopis*, *chvalořeč*, *žalozpěv*, *názor*, *pojem*, *samohláska*, *předložka*, *proslav* aj.

odkaz

Viz Literatura v kostce

odkaz

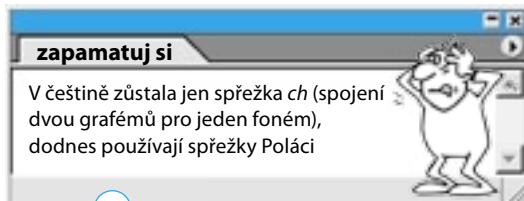
◀ **Jazyková poradna** Ústavu pro jazyk český ČSAV zodpovídá jazykové dotazy na tel. 257 531 793 (od 10–12 hod.) e-mail: poradna@ujc.cas.cz

Vývoj češtiny

Odborné časopisy – vědecké časopisy *Slovo a slovesnost, Linguistika Pragensia, Časopis pro moderní filologii, Acta onomastica*; časopis vědecko-popularizační *Naše řeč*, metodický časopis pro potřeby škol *Český jazyk a literatura*

VÝVOJ ČESKÉHO PRAVOPISU

- **primitivní** (jednoduchý) – české hlásky, které latina neměla, označovány písmeny pro zvukově nejbližší hlásky (nerozlišována měkkost souhlásek ani délka samohlásek) – asi do 13. stol., např. *cynis* = činiš, *cas* = čas + ukázka textu na str. 16
- **spřežkový** – k označování hlásek, které má čeština proti latině navíc, používány spřežky, tj. spojení dvou i více latinských písmen, např. *czas* = čas, *rzyeka* = řeka
Day nam wssyem, hospodyne, Daj nám všem, hospodine,
zzyzn a myr v zemy! žizn a mír v zemi!
 (Z písně Hospodine, pomiluj ny)
- **diakritický** (rozlišovací) – zaváděn od 15. stol. zásluhou **Jana Husa**; tzv. *nabodenička* – diakritická znaménka: nabodeničko dlhé (čárka, označení délky samohlásek) a nabodeničko krátké (tečka, označení měkkosti souhlásek), např. *czeŕke* → české, *naŕf* → nás; odstraněny ostatní spřežky
- **bratrský** (platil až do národního obrození) = pravopis Bible kralické; místo teček nad souhláskami zaveden háček – ž, č, ř (pro š zůstává spřežka *ff*); hláska *j* se označuje písmenem *g* (*mág* = máj), dvojhlásky *aj, ej* se píší *ay, ey*; hláska *v* se označuje písmenem *w* (*wěc*); písmeno *v* označuje na začátku slova hlásku *u* (*vslyš* = uslyš); délka samohlásek se označuje čárkami, ale *i* se píše písmenem *j* (*gegj* = její); po *c, z, s* a ve spojení *i* se píše vždy jen *y* (*cyzý, sýla, gá y ty* = já i ty); dodnes se používá písmeno *ŭ*; v tvarosloví zánik duálu a jednoduchých časů minulých
- **Dobrovského analogická oprava pravopisná**: obdoba (analogie): jako se píše *páni* (*hadi*), má se psát i *kosí, plazi*; vidíme *pány, hady*, tak i *kosy, plazy*; jako se píše *běžj* (běží), tak i *nosí, vozí*; jako *nočnj* (noční), tak i *kosí, cizí*; po *c* zavedeno jen měkké *i*; zrušeno rozlišování tvrdého a měkkého *l* (v pravopise; ve výslovnosti se již nerozlišovalo dříve) na začátku slova odlišovat *w* a *u/ŭ*: *wdala*, ale dřívější *vdala* → *udala*
- **Šafaříkova pravopisná oprava skladná** – poslední (1842): přestává se k označování hlásek *í, j, g* užívat písmen *j, g, ě*, zavádí se dnešní způsob (*gegj* → její); 1849 bylo nahrazeno písmeno *w* písmenem *v*, místo *au* se začalo psát *ou*: *wítr* → vítr, *mauka* → mouka
- první **pravidla českého pravopisu** – 1902, **Jan Gebauer**
- poslední větší **reforma pravopisu** v r. 1957
- poslední změna pravopisu v r. 1993

zapamatuj si

V češtině zůstala jen spřežka *ch* (spojení dvou grafémů pro jeden foném), dodnes používají spřežky Poláci

Cvičení

1. *Naznačte hláskoslovný vývoj staročeských slov ve 12.–14. stol. Jednotlivé změny pojmenujte: glava, mor'e, čěsta, čáša, držati, zem'ŭ, mořóm, náša, sázati, prošu, slyšati, jutro, r'ěč*
2. *Přečtěte si úryvek z Dalimilovy kroniky a posuďte stav hláskoslovného a tvaroslovného vývoje češtiny. Vyhledejte aorist a imperfektum.*
 Kněz Oldřich o Postoloprtech lovíše.
 Sta sě, že když skrzě jednu ves jědieše,
 uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše,
 bosa i bez rukávkův rúcho práše.
 Sedlka velmi krásna bieše,
 k tomu ovšem stydlivé nrawy mějieše.
 Počě se jejie krásě diviti stojě
 a ihned jiu sobě za ženu pojě.
3. *Kterým pravopisem je psán následující text? Kdo ho zavedl? Jak se nazývala nová diakritická znaménka: Otče náš, genž gji nanebesieh, o'viet jje gmie tvě; přiď králow'twie tvě, buď wuole tvá i jako wnebi y wzemi...*

Čeština – národní jazyk Čechů

NÁRODNÍ JAZYK A JEHO ÚTVARY

Čeština

- *národní jazyk v Čechách, na Moravě a české části Slezska*; mluví jím asi 10 milionů osob, v zahraničí asi 2 miliony osob; je výrazem národní jednoty (společný pro všechny příslušníky národa, srozumitelný všem)
- *úřední jazyk v České republice*
- původem je jazykem *indoevropským*, patří do skupiny jazyků *slovanských*, a to *západoslovanských*
- z hlediska typologie je jazykem *flexivním*
- nemá jen jednu podobu → rozvrstvení jazyka (stratifikace), jeho bohatost, mnohvrstevnost
- *píšeme latinou*

Útvary národního jazyka:

- **spisovná čeština** – reprezentativní oficiální útvar, jednotný a srozumitelný na celém území, jednacím jazyk na veřejnosti (sdělovací prostředky, úřady, školy, odborná literatura, státní a úřední dokumenty, média – noviny, televizní zpravodajství)
základ – středoecké nářečí; novodobá čeština – na základě veleslavinské češtiny Blahoslavovy doby; převaha výrazů stylově bezpříznakových (neutrálních), ustálenost, **stabilita** (změny probíhají pomalu)
- **hovorová čeština** – mluvená podoba spisovné češtiny; používá se v běžném osobním styku; je zbavena archaických prvků (např. přechodníky), knižních výrazů a tvarů (*sémě, být dalek něčeho*); volnější a jednodušší větná stavba, méně přesné formulace, emocionální prvky (*moc krásný, teda, tisknul, můžu, můžem, to je fakt*); častá univerbace (*panelák, spacák*); ve skladbě (*knížka, co se mi líbí*)

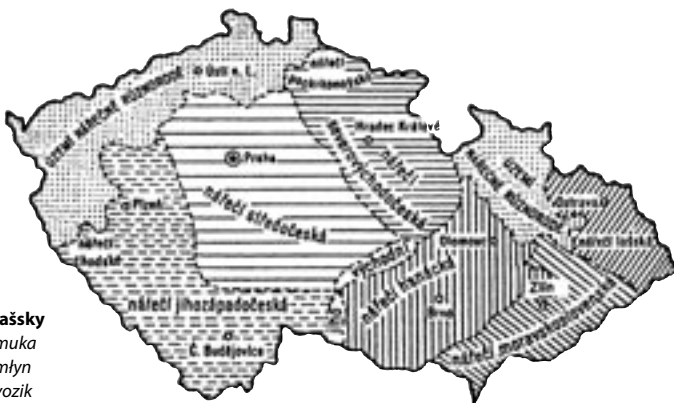
nespisovné útvary:

- **nářečí** (dialekty) – odlišené místně a zeměpisně = odraz feudální rozdrobenosti, izolovaného vývoje jednotlivých oblastí a přírodních překážek; v současné době se nářeční rozdíly stírají (jen mluva starších lidí, častěji na vesnici) = vliv školy, hromadných sdělovacích prostředků, rozmachu dopravy a snadného pohybu obyvatel
pozůstatky nářečí: **v Čechách** v okrajových oblastech (*chodské* – jihozápadní, *podkrkonošské* – severovýchodní, *jemnické* – jihovýchodní)

na Moravě zřetelnější rozdíly (větší vzdálenost od jazykového centra – Prahy): oblast *hanácká* (střední Morava), *moravsko-slovenská* (jihovýchodní Morava), *lašská* neboli *slezská* (severovýchodní Morava a Slezsko); viz Český jazykový atlas

např:

česky	hanácky	moravskoslovensky	lašsky
mouka	móka	múka	muka
mlejn	mlén	mlýn	młyn
vozejk	vozek	vozik	vozik
strejček	stréček	stryček	stryk

(Mapka českých nářečí podle F. Cuřína)

Čeština – národní jazyk Čechů

nadnářeční útvary (interdialekty) – vznikly postupným stíráním rozdílů mezi nářečími (zachovávají jen základní nářeční znaky větších oblastí (např. interdialekt hanácký, lašský); nejdůležitější je **obecná čeština** (na základě středočeských nářečí) – na většině Čech i části Moravy (vyvíjí tlak i na spisovný jazyk), např. *vokno, mlíko, dybysme, ňák; s dětma, zlatej, pěkný knihy, mladejch lidí; bejt, píct, schvalujou, ouřad, dycky, bejt, nýst, chrnět*

sociální diferenciace češtiny: rozdíly v slovníku a frazeologii

- **profesní mluva (profesionalismy)** – mluva skupiny zaměstnanců (určitého povolání) → ekonomické, úsporné vyjadřování, např. pojmy zednické: *fanka, šalovat, kalfas*, počítačové: *odbouchnout, sejvnout*, lékařské: *exnout, ležák, slepák*, železničářské: *šraňky, harfa* (kolejiště seřazovacího nádraží)
- **slang** – mluva zájmových skupin; emocionální zabarvení, např. myslivecký: *pírko, slechy, světla, barva* (krev), *běhy, větrník* (čenicích spárkaté zvěře), studentský: *bajle, koule, puma; matyka, filda* (Filozofická fakulta), sportovní: *meruna, banán, finiš*
- **argot** – mluva společensky deklasovaných a izolovaných vrstev, tj. vězňů, narkomanů, prostitutek, zlodějů (snaha utajit skutečný význam slova), např. zlodějský: *káča, prkenice, špicl, fízl, čórovat* (krást), mluva narkomanů: *šlehnout si* (aplikovat drogu), *perník* (pervitin), *sníh* (kokain), mluva „pražské galerie“: *stříkačka* (revolver), *lóve, mari* (peníze), *bonzák* (udavač), tzv. „brněnská plotna“: *lochna* (díra), *šalina* (tramvaj)

ÚZUS, NORMA A KODIFIKACE

úzus – obvyklý, vžitý způsob užívání a výskyt jazykových prostředků (bez ohledu na to, zda jsou vhodné nebo nevhodné, nesprávné); o úzus se opírá jazyková norma

jazyková norma (zvyklost, konvence) = soubor uznávaných, ustálených jazykových prostředků a závazných způsobů (pravidel) jejich užívání

- existuje v jazyce samém
- vytváří se postupně v dorozumivacím procesu
- mění se (velmi pomalu) = pružná ustálenost, ne strnulost; přesto zaručuje stabilitu, jednotnost moderního spisovného jazyka
- týká se pravopisu, výslovnosti, tvarosloví

kodifikace = zpracování jazykové normy, prohlášení určité normy za spisovnou („uzákonění“)

- vystihuje normu, zachycuje, popisuje, vykládá ji a pečuje o ni
- slouží k poučení uživatele → nutnost dodržovat ji
- podporuje vývojové tendence (nejen zachycuje stav) – uvádí dvojtvary, vývojové varianty (starší a novější)

Základní kodifikační příručky

- 1) **Pravidla českého pravopisu – PČP** = základní normativní příručka Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR; obsahují: výklad pravopisných pravidel s příklady (v úvodní kapitole) a pravopisný slovník – slova řazena abecedně, poučení obsahuje i příbuzná slova, výslovnost
dvě verze pravidel: *školní* (obsahují i problematiku tvarů slov s výslovností) – vždy nejnovější vydání; *akademická* (širší slovní zásoba, ale bez tvarů, podrobnější rozpracování výkladové části, slovníky zeměpisných, rodných a antických jmen, pravidla přepisu cizích slov) – vždy nejnovější vydání
- 2) **mluvnice**, např. Styblík, V. a kol.: **Základní mluvnice českého jazyka**, Praha 2004
Grepl, M., Jelínek, M. a kol.: **Příruční mluvnice češtiny**, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995
Čechová, M. a kol.: **Čeština – řeč a jazyk**, Praha, ISV nakladatelství, 2002
Havránek, B. – Jedlička, A.: **Česká mluvnice** – SPN, Praha 1981
Havránek, B. – Jedlička, A.: **Stručná mluvnice česká** – Fortuna, Praha 1998 – pro školy
mluvnice obsahují: obecné poučení o jazyce, o všech částech gramatiky, o spisovné výslovnosti a pravopisu, o slohu (stylu)
- 3) Hůrková, J.: **Česká výslovnostní norma**, Scientia, Praha 1995
- 4) **jazykový, výkladový slovník**, např. **Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost** (jednosvazkový) – SSČ, 2., přepracované a doplněné vydání, Academia, Praha 1994